ХУРАЛ ТУ ТА УЙРАНЛӐ ШЫВӖ

Тахҫанах курас килетчӗ ман ҫав ман асаттесем авал тимӗр-кӑвак утсем утланса юрттарса ҫӳренӗ кашни чӑвашшӑн сӑвапла анат енче вырӑнсене. Акӑ ҫу уйӑхӗн 4—9-мӗшӗсенче Чӑваш халӑх писателӗ Хветӗр Уяр 80 ҫул тултарнӑ май эпир пӗр ушкӑна пухӑнтӑмӑр та ҫула тухрӑмӑр. Самар облаҫӗнчи Исаклӑ районне ҫитме ҫӑмӑл мар, ҫулӗ те инҫе, укҫи те хӗсӗкрех, ҫавӑнпа та пӗчӗк автобуса ҫиччӗн кӗрсе вырнаҫса лартӑмӑр. Ҫынсемсӗр пуҫне унта пӗрле ялсе каякан парнесемпе кӗнеке ҫыххисем те пулчӗҫ. Пӗчӗк ушкӑнпа кайма та хавасларах, шӑкӑл-шӑкӑл калаҫса, ҫул хӗрринчи йӑлт чӑвашла курӑнакан ялсене шутласа, юрласа пытӑмӑр тесен те тӗрӗс. Ара, хамӑр ҫӗршыв тӑрӑх пыратпӑр та-ха: Георгий Федоровпа Юрий Артемьев критиксем ҫул тӑршшӗпех Хветӗр Уяр пултарулӑхӗ пирки калаҫрӗҫ. Эпир вара Энтип Ваҫҫи поэтпа хамӑр халӑх историне аснлсе пытӑмӑр. Уяр хӗрӗ Луиза Федоровна хӑйӗн упӑшкипе Владимир Беляевпа ытларах тухӑҫ философипе кӑсӑкланчӗҫ пулас, Галина Скворцова, культура министерстви енчен пире йӗркелесе илсе тухаканскер, пурне те кӑмӑлӑн хавхалантарса пычӗ, пӗтӗм ушкӑна пуҫтараканӗ вара Хветӗр Уяр хӑй пулчӗ.

Сухари-Матака, писатель ҫуралнӑ яла, эпир хӗвелпе тухрӑмӑр та хӗвел анаспа тин ҫитрӗмӗр. Аслӑ та иккен пирӗн тӑван ҫӗршыв, вӗҫне-хӗрне кунӗпе кайсан та тухаймӑн. Чӑваш чунлӑ Чӗмпӗр айккипе, Сызрань хӗррипе Тольятти патнелле вӗҫтерсе ҫитрӗмӗр те Атӑл хӗррине антӑмӑр. Жигули тӑвӗсене хӑпарса курасси пулмарӗ те, куҫласа вара, чӑн та, килентӗмӗр. Атӑл ҫинчи пӗрремӗш ГЭС пӗвипе, пӗр вунӑ ҫухрӑм та пулӗ, Атӑл урлӑ каҫрӑмӑр та Жигулевскпа сывпуллашрӑмӑр. Вара татах кайрӑмӑр. Сук шывӗ сарӑлса кайнӑ, куҫпа виҫсе илме ҫук, ҫул хӗррипе пулӑҫсем тем пысӑкӑш ҫӑрттансене сутма тухнӑ. Кӑмӑлсем тулли, мӗн курни—пурте питӗ интереслӗ. Акӑ Исаклӑ районне пырса ҫитрӗмӗр. Тӗп ҫултан Шӗнкӗ енелле пӑрӑнса кӗтӗмӗр те тепӗр 10—15 минутран Пушкӑрт ҫулӗпе Сухари-Матака ҫитсе те ӳкрӗмӗр.

Ним пӗлми тенӗ пек ывӑнса ҫитрӗмӗр хамӑр, халӗ ӗнтӗ канатпӑр тесе пынӑ ҫӗртех, «карап ҫинчен бала» тенӗ пек, пире тӳрех клуба илсе кайрӗҫ. Унта-мӗн халӑх пухӑннӑ, пире кӗтеҫҫӗ, тахҫантанпах. Ҫитсе чарӑннӑ-чарӑнман, тухнӑ-тухман юрӑ янраса кайрӗ. Ҫамрӑксем юрӑпа, ваттисем ҫӑкӑр-тӑварпа, тӑван яла килсе ҫитнӗ ятпа ӑшӑ сӑмах каласа кӗтсе илчӗҫ. «Маншӑн Сухари-Матак, —терӗ Хветӗр Уяр, тав сӑмахӗ каласа,—чи ҫывӑх, чи чӗре ҫумне пыни. Тӗнчере ҫӗршывсем нумай, пӗринчен тепри хитре пуль, ҫапах та Матака ҫитекенни пӗри те ҫук. Ма тесессӗн чӗре ҫакӑнта тапма тытӑннӑ, ҫавӑнпа та кирек мӗн парас пулсассӑн та ниҫта та вырнаҫас ҫук эп. Кашни ҫул тенӗ пек кунта килсе ҫаврӑнса каятӑп, курап мӗн те пулин, ҫыннисене пӗлеп. Чи юратнӑ кӗтес. Темле те пурӑннӑ пуль, ӑша чи лайӑххи тӑрса юлнӑ. Тавтапуҫ халӑха».

Унтан пире пурне те чӑвашӑн ырӑ йӑлипе сӗтел хушшине чӗнчӗҫ. Эпир килессе пӗлсе ял халӑхӗ ҫӑкӑр-тӑвар хатӗрленӗ, сӑра юхтарса хунӑ. Сӗтелӗ вара авӑнса ларать тесен те юрать. Хуҫисем тараватлӑ, сӑмах каласа, юрӑ юрласа хӑналаҫҫӗ. Хуҫалӑх председателӗ Алексей Мясников калани те асра юлчӗ: «Хаклӑ хӑнасем, хаклӑ ял-йыш,—терӗ вӑл,—паян эпир кӗтсе илтӗмӗр пирӗн патра ҫуралса ӳснӗ пысӑк писателе, ун 80 ҫулне паллӑ тӑватпӑр. Пирӗншӗн ку хисеп, ку пӗрремӗш хут. Ҫавӑнпа та сирӗн ятӑрпа ырӑран та ырӑ кӗреке сунатӑп». Салам сӑмахне Елена Волик та пӗтӗм чун-чӗререн, чӑвашла тӗрӗс калаҫма пӗлменшӗн каҫару ыйтса каларӗ: «Эпир сире кӗтсе илме хавас, сиртен яланах ӑшӑ ҫапать, эсир оптимист,—терӗ. — Эпӗ сире пур коллектив ячӗпе сывлӑх сунатӑп». Чей ӗҫмелӗх савӑт-сапа тата картина парнеленӗ хыҫҫӑн матаксем пӗчӗк концерт лартса пачӗҫ. Сӑвӑ вуларӗҫ, картана тӑрса вӑйӑ пуҫларӗҫ.

Хӑнасемпе тӗл пулма ял халӑхӗ кӗпӗрленсе килнӗ. Пурте ырӑ сӑмах илтесшӗн. Уяр пултарулӑхӗпе вӗсене Георгий Федоров критик паллаштарма кӑмӑл турӗ. «Федор Ермилович ҫырнӑ кӗнекесем,—пуҫларӗ вӑл, —чӑваш халӑх кунҫулне ҫутатса паракан кӗнекесем. Хӑй вӑл нумай ҫулсем хушши ҫул ҫӳрет. Вӑл Индире те, Цейлонра та пулнӑ, Венгрие тата Болгарие ҫитсе курнӑ. Унччен Совет Союзӗнче ҫитмен кӗтес хӑварман. Ҫурҫӗрте те, Инҫет хӗвелтухӑҫӗнче те пулса курса, тӗрлӗ ҫынсемпе калаҫнӑ, паллашнӑ. Ҫавӑнпа ҫул нуши-хури кӗнекисенче те палӑрать. Пӗрне «Ҫул кӗнеки» тесе ят панӑ. Эпӗ Федор Ермиловичӑн пур кӗнекине те ҫул кӗнеки тесе калӑттӑм, мӗншӗн тесен вӑл ӳкерсе кӑтартнӑ пархатарлӑ геройсем ҫула тухаҫҫӗ. Кам ырӑ чунлӑ герой — ялан ҫулта, ялан чӗрӗ хавальлӑ, чӗрӗ чунлӑ этем».

Тухса калакансем Федор Уяр юбилейӗ чӑваш чӗлхи кунӗпе пӗр килнине палӑртрӗҫ. Энтип Ваҫҫи чӗлхе уйвӗпе юбилей Шупашкарта мӗнле иртнине каласа кӑтартрӗ. Юрий Артемьев профессор вара, ку тӑрӑха Уярпа пӗрле пӗрре ҫеҫ мар килсе курнӑскер, чи малтан ку ҫӗршыва ун кӗнекисене вуласа юратса пӑрахни ҫинчен пӗлтерчӗ: «Пӗрре килсе кайнӑ хыҫҫӑн, — терӗ, — ҫак ҫӗр уйрӑмах ҫывӑх пулса тӑчӗ. Халь те савӑнсах килтӗм. Ку юбилей пӗтӗм Раҫҫейпе паллӑ событи темелле. Уяр Европа культурин шайне ҫӗкленни сирӗн ҫӗрпе шыв сӗткенӗнчен нумай килнӗ, эсир ӑна ҫитӗнтерсе кӑларса янӑ. Шанатпӑр, сирӗн хушӑран татах та нумай тухӗҫ ҫавӑн пек пултаруллӑ ҫынсем. Мӗншӗн тесен пирӗн халӑх хӗсӗр мар. Пирӗн пуласлӑх пур. Ҫав тӗрек парать. Эсир те шанса тӑрӑр. Эпир мӗскӗн халӑх мар, эпир калама ҫук пултаруллӑ».

Калаҫу юхса кӑна тӑчӗ, кашни хӑйӗн сӑмахне каласшӑн ҫунчӗ, парнесем пачӗ. Кашни хитре, таса питлӗ, ӑшӑ куҫлӑ. Юрри-ташшисем кӑшт вырӑсларах илтӗнеҫҫӗ пулсан та чуна ҫывӑх, чӑн чӑвашла янӑраҫҫӗ. Йӗркитавра ача-пӑча хӗвӗшет. Ку та питӗ савӑнтарать. Вӗсемшӗн те уяв. Ара, яла писательсемпе поэтсем, юрӑҫсемпе художниксем, культура ӗҫченӗсем килсе ҫитнӗ-ҫке. Владимир Беляев художник пулас ял музейне илемлетме пулчӗ. Ӑна уҫма пӗрремӗш экспонатсем, чӑваш кӗнекисем, пластинкӑсем, парнесем пур та ӗнтӗ. Сӗм тӗттӗмччен пултӑмӑр эпир клубра, кайран вара килсене саланма пуҫларӑмӑр. Пурте «пирӗн пата та пирӗн пата» теҫҫӗ. Ҫӳремелли вара пирӗн чылай пулчӗ. Чӑн малтан ирпе ялти шкула кайрӑмӑр. Унта 95 ачана ыхӑн вӗренет. Пурте шӑкӑл-шӑкӑл чӑвашла кӑна калаҫаҫҫӗ. Черетленсе тӑрса сӑвӑ калаҫҫӗ, юрӑ та юрласа пачӗҫ. Чӑвашла та вӗсене тин ҫеҫ вӗрентме пуҫланӑ, вӗсем вара маттурсем, чуна илӗртсе ямалла тыткаларӗҫ хӑйсене. Хӑюллӑ, пултаруллӑ... Вӗсене курса тӑнӑҫсем вара ҫапла шухӑш ҫирӗпленсе юлчӗ. Енчен те ҫак ҫӗр чӑмӑрӗ ҫинче, Матакра-и, е урӑх ҫӗрте, пӗр чӑваш ачи анчах юлнӑ пултӑр, эпир уншӑн, вӑл ан пӗттӗр тесе, кашни ҫанӑ таврӑрса ӗҫлеме тивӗҫлӗ. Ҫак шухӑшпа ҫӳрерӗм те Уяр ҫӗршывӗнче, ҫав вӑй парса тӑчӗ, темле пит ывӑнса ҫитсен те. Федор Ермилович вара ывӑнма та пӗлмерӗ, те тӑван ҫӗрӗ пулӑшрӗ, те тӑванӗсем хӑйсен ырӑ кӑмӑлӗпе вӑй хушса тӑчӗҫ, кашни тӗлпулура тӑрса сӑмах каларӗ. Ун сӑмахӗ ку очерка вулакансене те интереслӗ пулӗ тесе пӗр-икӗ вырӑнне илсе парам-ха... «Кунта чи йывӑрри, чи ҫӑмӑлли пӗр япала — чӑваш хӑйне хисеплеме, хӑй чӑваш иккенне пӗлет, ҫавна мухтать, ҫавӑн пек ҫынна вырӑсӗ те, тутарӗ тата ыттисем те мухтаҫҫӗ. Енчен те хӑйӗнчен хӑй вӑтанса ҫӳрет, чӗлхине юратмасть, вырӑсланса е тутарланса кайма хӑтланать — ӑна никам та хисеплемест. Хӑй те вӑл хӑйне хӑй хисеплемест. Ҫынсем те хисеплемеҫҫӗ ун пек ҫынна. Ҫын хӑйне сума сӑвать, ыттисемпе туслӑ пурӑнать. Вӑл аслӑ та, тӑнлӑ та тата ытти те».

«15—20 ҫул каялла эпӗ ҫырнӑ кӗнекесене те ҫунтарса ярасчӗҫ, вӑрҫатчӗҫ, ятлатчӗҫ. Кӗнекесене шкапсенчен пуҫтарса каятчӗҫ. Кайран пуҫлӑхсем улшӑнчӗҫ те, халӑх йышӑнчӗ те вӑл кӗнекесене, тепӗр хут кӑларма тӑрӑшаҫҫӗ».

«Ҫырнӑ кӗнеке ҫав таранччен чӗре патне ҫитӗнсе ларать те вӑл хӑвӑн чӗрӳ пайӗ пекех туйӑнса каять. Ҫырса пӗтерсен вӑхӑт иртет, тепӗр кӗнекине ҫырма тытӑнан та, пирвайхи пирки шухӑш сивнет. Халь тухас икӗ кӗнеки, геройсем пӗр ҫынсемех унта, Ухтиван та пур, кӑмӑла каяҫҫӗ. Чылай юратса ҫырнӑ ӗнтӗ, ну халӑх мӗнле йышӑнӗ...»

«Хамӑр енне килсен кӑкӑр уҫӑлать. Пӗтӗм ҫӗршывӗ ирӗк пек туйӑнать. Чи кӑмӑла хускатакан, шухӑша яма пултаракан, сывлӑш та, апат-ҫимӗҫ те ҫакӑнта мана питӗ ҫывӑх пек туйӑнать».

Тӑван ҫӗр ҫимӗҫне ҫисе ӳснӗ ҫын ӗнтӗ вӑл ҫав ху тапгаса ӳснӗ хура тӑпрапа уйрӑлми ҫыхӑнса тӑванланса ларать. Ҫавӑнпа ҫывӑх та чуна. Ҫавӑнпа юрлаҫҫӗ те чӑвашла Иштелти шкул ачисем. Пӗрремӗш класрисем автан ҫинчен хитре шӑрантараҫҫӗ, ӳсҫе ҫитӗннисем юрату ҫинчен. Акӑ, мӗн каласа пачӗ Вера Петровна завуч: «Пӗрремӗш класранах юрлаҫҫӗ. Факультатив кӑна. Вӗсене сирӗн патӑрта вӗрентсе кӑларас килет. Вырӑссем кӗреҫҫӗ, чӑваш юлать. Сӑлтавӗ — пурте ачисене вырӑсла вӗрентме пуҫларӗҫ. Ҫавӑнпа та чӑваш сӑмахӗ манӑҫать. Эпир ни вырӑс, ни чӑваш. Хамӑр кунта пурте чӑвашсем, хӑть Матакне ил, хӑть Иштелне ил, пур ҫӗрте те ачисене чӑвашла калаҫтармаҫҫӗ. Институтра кӗме лайӑхрах пултӑр тесе вырӑсла кӑна вӗрентеҫҫӗ».

Мӗнле-ха капла, шутлатӑп эпӗ. Институтра кӗрес тесе вара хамӑра йӑлт пӗтерме тивет-и-ха. Чӗлхене те, ялне те, ҫӗршыва та мар. Вырӑслан та урӑх тӗнчене тухса кай, ҫухал. Тӑван ҫӗршывӑн, атте-аннесен, пулас ӑрӑвӑн вара мӗнле пурӑнмалла тет. Халь каллех учительница сӑмахӗсене итлесӗмӗн шкул чӑвашшӑн «вилӗм ҫурчӗ» пулнине тепӗр хут ӑнланса илтӗм. Ӗлӗк мӑн асаттесем ҫапла каланӑ пулнӑ-шкул пирки. Халӗ те ҫапла-ши вара? Чӑваш ачине йӑлт ватса, хуҫса, пӑсса кӑлармасть-ши вӑл?

Шутламалли, ӗҫлемелли Самар чӑвашӗсен темӗн чухлех. Инкекӗ — куҫ умӗнчех Пӑсӑк тӗнчене пӑсӑк ача кирлӗ пулӗ ҫав, мӗн тӑвӑн? Ҫапах та парӑнма шутламаҫҫӗ-ха чӑвашсем. Акӑ вӗренме тесе Шупашкара та пыма пулать терӗ Юрий Артемьев профессор. Енчен те Исаклӑ районӗнчи ялсенчен пӗр 20—30 ача пуҫтарӑнса университета е педагогика институтне вӗренме кӗме хатӗрлеме илсе кайсан лайӑхчӗ. Вӗсене вара пӗрремӗш курса экзаменсӑрах илнӗ пулӗччӗҫ. Ку сӗнӗве шкулсенчи учительсем хапӑллӑсах йышӑнчӗҫ. Пурнӑҫ пӗр вырӑнта тӑмасть, малтан ак вӑл пӗр енелле шӑватчӗ, халь ак пачах урӑх енелле тапранса кайрӗ. Чӑвашсем те пурнӑҫран юлмаҫҫӗ. Якушкелте-и, Йӑкӑр ҫӑлта-и, е Аслӑ Микукелте — пур ҫӗрте те эпӗ концертсенче шкул ачисем ларнине асӑрхарӑм. Вӗтти тата ватти. Ҫамрӑккисем туха-туха каяҫҫӗ. Кусем ӗнтӗ ҫав ни вырӑс, ни чӑваш текеннисем.

Анчах та пач ҫухалма ҫутҫанталӑк хӑй памасть пулас. Сухари-Матакран аякра та мар Хурал ту пур. Ун ҫине пӗрре хӑпарса курнӑ ҫын хӑйне пӗрре ӑмӑрткайӑк пек туйса илет те тек нихӑҫан та никама та парӑнмасть пек туйӑнать. Ун тӑрринчен куҫ виҫсе илейми инҫетлӗх курӑнать. Таврара, ун юлташӗсем теййӗн, Кабан ту, Сухари ту, Тӗме ту, Кӗсле ту, Ҫарка ту, Вӑрӑм ту. Пурте вӗсем чӑваш ялӗсене хӳтӗлесе тӑраҫҫӗ пек.

Кунта ҫӳренӗ чухне тепӗр япала асӑрхарӑм тата. Хурал ту Жигули тӑвӗсенчен кӑшт ҫеҫ аяларах-мӗн. Ҫак тӗслӗхре тем пур пек, ҫав шухӑшлаттарать. Тата таврари шыв ячӗсем тӗлӗнтерсе яраҫҫӗ. Акӑ тӑнласа вуласа пӑхар-ха: Чӗмбулат, Сӑркӑт, Сухари, Уйранлӑ,Чашлама— пурте авалхи ятсем. Ят вӑл, ахаль япала мар. Ят вӑл, хитре те таса пулсан, вӑй парса тӑрать. Хветӗр Уяр ячӗ те ҫапла.

Михаил СУНТАЛ.